

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Dit document is opgesteld naar aanleiding van het deelprogramma Wederopbouw van de visie Erfgoed en Ruimte en is een nadere uitwerking van de kernkwaliteiten zoals die genoemd zijn in bijlage 3 van de Visie Erfgoed en Ruimte.

Nijmegen

Nijmegen binnenstad

Toonbeeld van de wederopbouw

Inhoud

- Wederopbouw: tonen van een tijdperk *pagina 2*
- Methodiek en leeswijzer *pagina 3*
- De wederopbouwperiode *pagina 4*
- Wederopbouwkernel Nijmegen *pagina 7*
- Uitgangspunten van het wederopbouwplan *pagina 9*
- De kernkwaliteiten *pagina 10*
- Conclusie *pagina 12*

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.

Wederopbouw: tonen van een tijdperk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in 2011 dertig wederopbouwgebieden geselecteerd uit de periode tussen 1940 en 1965. In deze periode is een groot deel van Nederland opnieuw ingericht. Dat gebeurde op een totaal andere manier dan vóór de oorlog. De geselecteerde gebieden geven met elkaar een goed beeld van hoe er gedacht, gebouwd en ingericht werd en kunnen worden beschouwd als toonbeelden van de Wederopbouwperiode. Ze onderscheiden zich nationaal of zelfs internationaal, bijvoorbeeld vanwege de kwaliteit van de architectuur of als bijzonder voorbeeld van stedenbouw of landschapsinrichting. De Rijksdienst heeft de gebieden in drie gebiedstypen ingedeeld: de wederopbouwkeren (herstelde oorlogsschade), de naoorlogse woonwijken (planmatige opgezette uitbreidingswijken) en de landelijke gebieden (agrarische ruilverkavelings- en landinrichtingsgebieden).

Wederopbouw is één van de vijf prioriteiten uit de rijksnota *Kiezen voor karakter*, de rijksvisie op erfgoed en ruimte die op 15 juni 2011 door de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu namens het kabinet is aangeboden aan de Tweede en Eerste Kamer (TK 2010-2011, 32 156 nr. 29).

De selectie als wederopbouwgebied zorgt in de eerste plaats vooral voor meer aandacht en waardering. Daarnaast wil het Rijk stimuleren dat de bijzondere eigenschappen, de kwaliteiten van de Wederopbouwgebieden, ook in de toekomst herkenbaar aanwezig blijven en als cultureel erfgoed een rol van betekenis spelen in de ruimtelijke ordening.

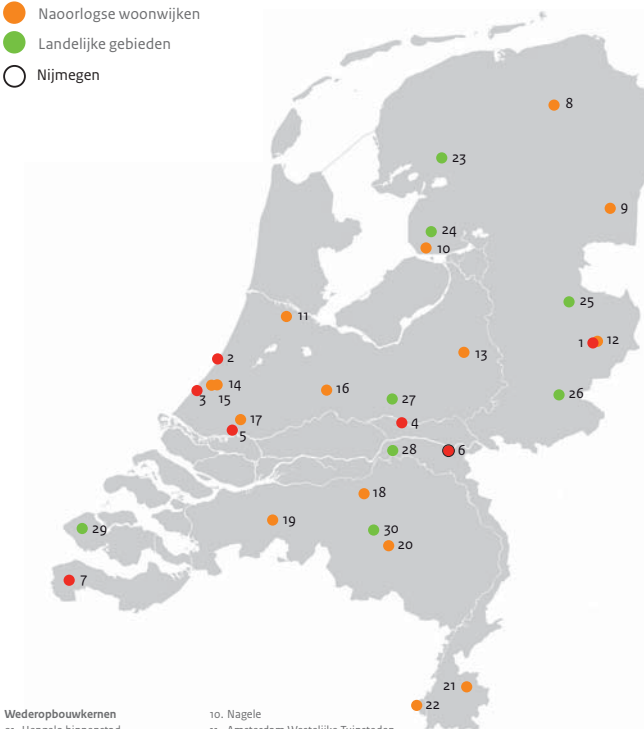
In lijn met de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (TK 2009-2010, 32 156 nr. 13) wordt hier in juridische zin invulling aangegeven – niet door aanwijzing als beschermd stads- of dorpsgezicht – maar als uitvloeisel van de verplichting om cultuurhistorie onderdeel te laten zijn van de belangenafweging in het kader van de totstandkoming van bestemmingsplannen, zoals opgenomen in artikel 3.1.6 lid 5 onder a van het Besluit ruimtelijke ordening.

Nu zo'n zestig jaar na de realisatie bouw of aanleg, zijn deze wederopbouwgebieden als gevolg van maatschappelijke en sociaaleconomische veranderingen, object van (ingrijpende) vernieuwingsoperaties. De uitdaging hierbij is om ontwikkelingen en vernieuwing hand-in-hand te laten gaan met het behoud van het bijzondere karakter van deze gebieden.

Kennis, inzicht en begrip van de cultuurhistorische waarden van de wederopbouwgebieden en hun ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis zijn van belang bij het maken van weloverwogen keuzes in de planvormingsprocessen. Dit gebiedsdocument is bedoeld ter ondersteuning hiervan en brengt de bijzondere kernkwaliteiten van één van deze gebieden in beeld: de wederopbouwkeren Nijmegen.

30 wederopbouwgebieden

- Wederopbouwkeren
- Naoorlogse woonwijken
- Landelijke gebieden
- Nijmegen

Wederopbouwkeren
 01. Hengelo binnenstad
 02. Katwijk aan Zee Boulevardzone
 03. Den Haag Atlantikwallzone
 Kijkduin-Zorgvliet
 04. Rhenen binnenstad
 05. Rotterdam oostelijke binnenstad
 06. Nijmegen binnenstad
 07. Oostburg

Naoorlogse woonwijken
 08. Groningen De Wijert-Noord
 09. Emmen Emmerveer, Angelslo en Emmerhout

10. Nagele
 11. Amsterdam Westelijke Tuinsteden
 12. Hengelo Klein Driene I en II
 13. Apeldoorn Kerschoten
 14. Den Haag Mariahoeve
 15. Leidschendam-Voorburg
 De Heuvel Prinsenhof
 16. Utrecht De Halve Maan
 17. Rotterdam Ommoord
 18. Den Bosch Plan Zuid/De Pettelaar
 19. Breda De Heuvel
 20. Eindhoven 't Hooft
 21. Heerlen Vrieheide
 22. Maastricht De Pottenberg

Landelijke gebieden
 23. Skarsterlân Haskerveenpolder
 24. Noordoostpolder
 25. Vriezenveen
 26. Berkelland Beltrum I
 27. De Groep en omgeving
 28. Maas en Waal-West
 29. Veere Walcheren
 30. Boxtel en Best De Scheeken

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Methodiek en leeswijzer

De methodiek is er op gericht de kernkwaliteiten uit de Wederopbouwperiode te analyseren en herkenbaar in beeld te brengen. Als basis voor de ruimtelijke analyse zijn bestaande studies gebruikt, waar nodig aangevuld met een veldbezoek om de bureaustudie te toetsen. In het colofon van dit document is opgenomen welke studies en rapporten als basis gebruikt zijn voor dit gebiedsdocument. De inhoudelijke focus van de gebiedsdocumenten ligt op de Wederopbouwperiode en de actuele situatie van het gebied. Om de context van de ontwikkelingen te begrijpen, zijn waar nodig relevante ontwikkelingen uit andere tijdsperiodes meegenomen in de analyse.

In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de wederopbouwperiode in het algemeen en de specifieke ontwikkelingen met betrekking tot wederopbouwkernen (herstelde oorlogsschade) in het bijzonder. In de erna volgende hoofdstukken wordt ingezoomd op het onderhavige gebied en wordt door middel van een gebiedsanalyse geïdentificeerd wat de specifieke kernkwaliteiten zijn die dit gebied tot een wederopbouwgebied van nationaal belang maken.

Bron: gemeentearchief Emmen

De wederopbouwperiode

Nederland maakte tussen 1945 en 1965 een ongekende transformatie door. In ruimtelijk, economisch en in sociaal-maatschappelijk opzicht veranderde ons land ingrijpend. Na de Tweede Wereldoorlog was veel landelijk gebied, gebouwde omgeving en infrastructuur zwaar beschadigd geraakt, stonden onder water of lagen compleet in puin. Het herstel van de oorlogsschade en de wederopbouw begon al in de oorlog. Steden en dorpen herrezen uit het puin dankzij krachtige samenwerking en een sterke centrale sturing. In deze periode zijn veel innovatieve en ongekende ontwerpen gerealiseerd, zowel bij stedelijk herstel en uitbreiding als bij de herinrichting van het landelijk gebied en de aanleg van nieuw land.

Wederopbouwplan

De verwoeste en beschadigd geraakte steden en dorpen mochten pas bouwen, nadat de gemeenten een goedgekeurd wederopbouwplan hadden. En hoewel er tijdens de oorlog weinig is gebouwd, is er wel druk gewerkt aan ruimtelijke plannen. Na de bevrijding werd het *College van Algemeene Commissarissen voor de Wederopbouw* opgericht, dat adviseerde over het herstel van de verwoeste (binnen)steden, en namens de minister de goedkeuring verleende aan wederopbouwplannen. Alles wat met bouw, herbouw, de verdeling van bouwmaterialen, aantallen woningen en de inrichting en ordening van het land te maken had, werd centraal door het Rijk geregeld. Deze strikte overheidssturing was ook een gevolg van de krappe financiële situatie in Nederland. Pas na de start van de Amerikaanse Marshallhulp in 1948 om de Europese economie beter op gang te brengen, kwam er ook vaart in de uitvoering van de wederopbouwplannen.

Herstel en vernieuwing

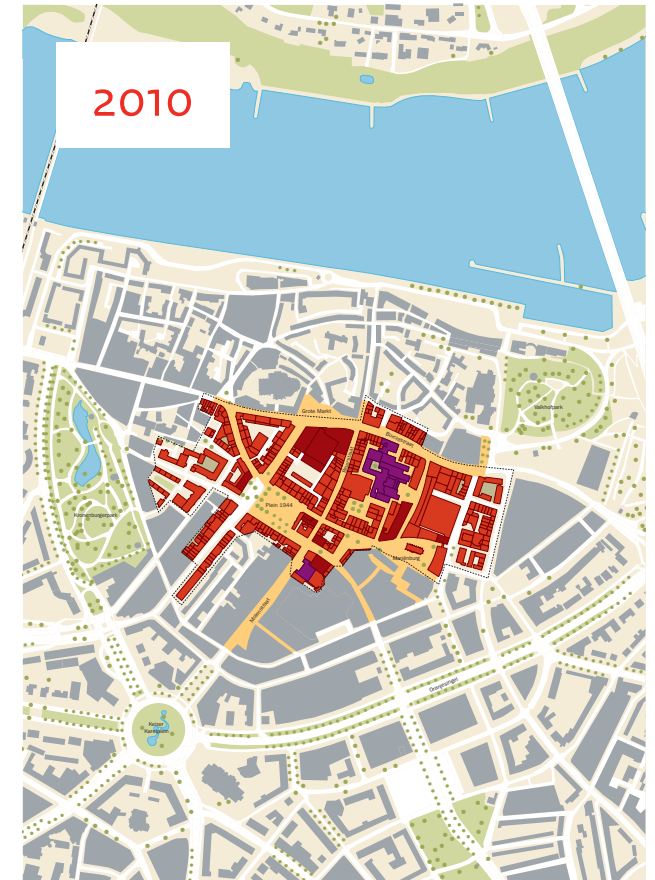
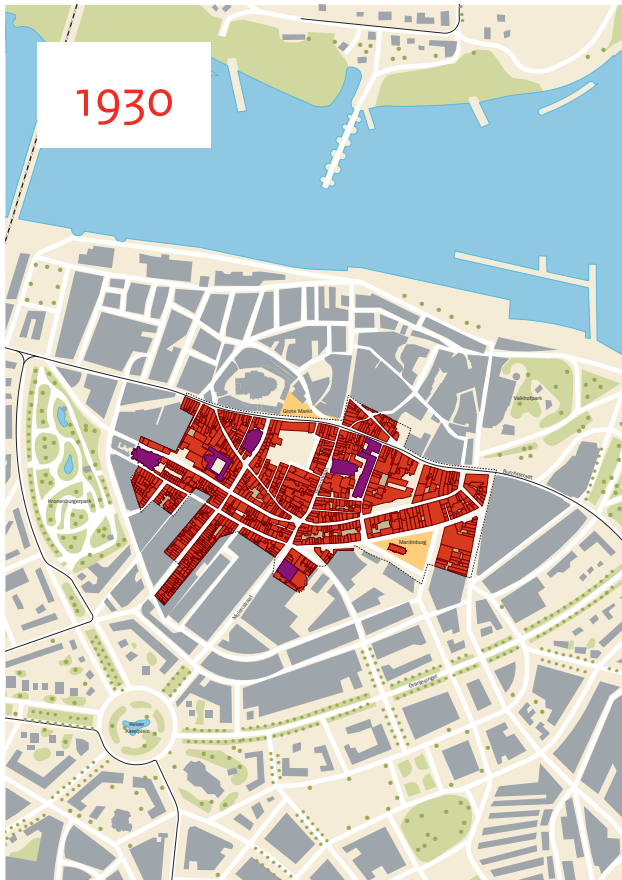
Het herstel van de oorlogsschade werd ook aangegrepen om de verkrotting in de binnensteden aan te pakken. Veel gemeenten wilden meer centrumfuncties, cityvorming: meer winkels,

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Siebe Swart

maatschappelijke functies en zakelijke bedrijven, en minder plek voor de woonfunctie. In Rotterdam en Nijmegen keerde maar 10 tot 15% van de woningen terug in de binnensteden. Wanneer we kijken naar de resultaten van de wederopgebouwde kernen, zien we vaak een mix van traditionele vormgeving en moderne inrichting. De kleinere gemeenten wilden meestal een reconstructie van de vooroorlogse situatie. Meer dan

aanpassingen voor verbetering van de verkeerssituatie was dan niet gewenst. In de grotere gemeenten koos men vaak voor een modernere invulling. Mede door de eigentijdse architectuur van nieuwe bouwopgaven als warenhuizen en kantoren, de nieuwe verkeersdoorbraken en de grootschaligheid van pleinen is de uitstraling van de vernieuwde binnensteden eerder modern te noemen.

Nijmegen binnenstad. Kaarten: MUST

Kaart van Nijmegen, achttiende eeuw.

Luchtfoto van de binnenstad van Nijmegen, mei 1946. Bron: Bosma K. red, Een geruisloze doorbraak

Wederopbouw kern Nijmegen

Nijmegen is een van de oudste steden van Nederland. Haar geschiedenis gaat meer dan tweeduizend jaar terug. De stad ontwikkelde zich aan de oever van de Waal met het Valkhof en de St. Stevenskerk als belangrijke en gezichtsbepalende gebouwen. De plattegrond van de middeleeuwse stad werd gedomineerd door een kruis van twee wegen die samenkwamen bij de Grote Markt. Aan het einde van de negentiende eeuw verschoof het centrum van de stad steeds meer landinwaarts en raakten de Waalkade en de benedenstad in verval. Toen het centrum in februari 1944 werd verwoest door een bombardement van de geallieerden, stond Nijmegen niet alleen voor de opgave van herbouw maar ook voor de aanpak van achterstand en verval. Het bombardement van Nijmegen verwoestte 2655 gebouwen waaronder ruim 2200 woningen. Het centrumgebied rondom de Broerstraat, het stationsgebied en het gebied rond de Batavierenweg waren grotendeels verwoest.

Direct na het bombardement vroeg het gemeentebestuur ingenieur A. Siebers om een wederopbouwplan voor de binnenstad te maken. Siebers had al eerder voor de gemeente Nijmegen gewerkt, in 1936 voor het maken van een stadsuitbreidingsplan. Hij richtte een stedenbouwkundige dienst op met ingenieur B. Fokkinga uit Nijmegen als ontwerper. De opgave was Nijmegen te ontwikkelen als regionaal centrum met aandacht voor toerisme, een voortzetting van de rol die de stad voor de oorlog al had ingenomen. De gemeente hechtte veel belang aan een goede bereikbaarheid met de auto. Voor het stadsleven was een groot plein gewenst voor kermissen en grote samenkomsten.

De dienst maakte drie opeenvolgende plannen waarvan een in samenwerking met ingenieur P. Verhagen, stedenbouwkundig adviseur van het rijk. De Arnhemse architect W.J. Gerretsen werd in juli 1945 als supervisor aangewezen voor de architectonische uitwerking van het wederopbouwplan. Daarnaast werd in 1945 een stedenbouwkundige adviescommissie aangesteld waarin betrokken autoriteiten en eigenaren waren afgevaardigd. In plan A van Siebers en Fokkinga, gepresenteerd in het najaar van 1945, was een synthetisch stadsbeeld het uitgangspunt, waarbij het historische stadsbeeld samen ging met de noodzakelijke ingrepen op het gebied van verkeer en cityvorming. De situering van de nieuwe verkeersroutes en de geïsoleerde ligging van de Grote Markt ondervond weerstand bij de stedenbouwkundige adviescommissie. In Plan B, waarbij P. Verhagen betrokken was, werd een contrast gezocht tussen de nieuwe en de oude stad. Dit plan kreeg zware kritiek van de bevolking en gemeenteraad. Men meende dat de kenmerkende sfeer van het oude Nijmegen met dit plan verloren zou gaan.

Het uiteindelijke wederopbouwplan, gepresenteerd op 16 november 1946, was een combinatie van plan A en B, waarbij met behoud van de historische identiteit toch een moderne stad gemaakt werd. Dit plan werd in 1947 goedgekeurd door de gemeenteraad, maar pas drie jaar later definitief door het rijk vastgesteld. Meningsverschillen tussen rijk en gemeente over de kosten van het plan en de financiële bijdrage daarin vanuit het Rijk zorgden voor vertraging. De wederopbouw van Nijmegen kwam daardoor maar langzaam op gang.

Kerngegevens

- *Materiële schade*: 2655 gebouwen
- *Soort schade*: geallieerd bombardement in februari 1944
- *Ontwerper(s) wederopbouwplan*: ir. A. Siebers, ir. B. Fokkinga
- *Goedkeuring wederopbouwplan*: 1947 (vastgesteld), 1950 (goedgekeurd)

Het wederopbouwplan van Nijmegen, maart 1947. Bron: Bouw 1949, nr. 29

Uitgangspunten van het wederopbouwplan

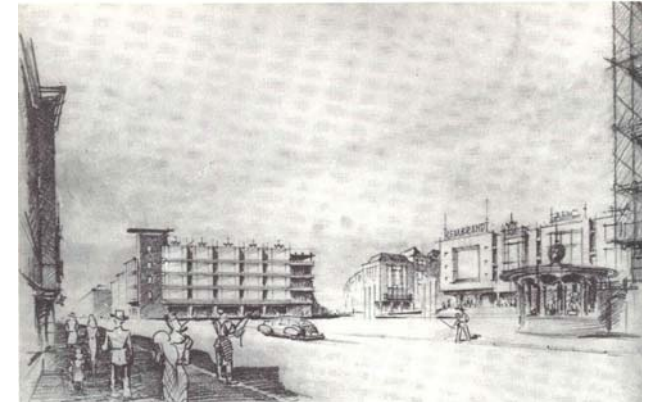
Bij de wederopbouw van Nijmegen waren twee uitersten gewenst: enerzijds het herbouwen van het oude middeleeuwse centrum, anderzijds het moderniseren van de stad op met name verkeersgebied. Cityvorming was het uitgangspunt, met minder woningen in het centrum en meer bedrijvigheid. In het wederopbouwplan werden deze wensen gecombineerd. De belangrijkste opgave wat betreft het verkeersvraagstuk, was het verbeteren van de routes voor het doorgaande verkeer. In het ontwerp werd naast het herstelde oude assenkruis (Hezelstraat - Burchtstraten en Broerstraat - Grotestraat) een nieuw assenkruis getekend: de deels vernieuwde oost-westas (Doddendaal - Plein 1944 - Ziekerstraat - Oranjesingel) en de noord-zuidas (Bloemerstraat - Plein 1944 - Augustijnenstraat). Een nieuw centrumplein werd ontworpen op de kruising van de nieuwe assen. Dit centrumplein moest, naast de Grote Markt, het tweede hart van de stad worden. Het plein was tevens bedoeld als aanvoerpunt voor het publiek met de auto of het openbaar vervoer.

In het wederopbouwplan werd de grondoppervlakte voor straten en pleinen vergroot tot 20% van het totaal. In het centrum werd de woonfunctie grotendeels teruggedrongen, waarbij het wonen alleen boven winkelpanden werd toege-

staan. Voor het verbeteren van de winkelkwaliteit werden straten verbreed (Broerstraat, De Korte Molenstraat, Burchtstraat en de Grote Markt) en werden expeditiehoven aangelegd aan de binnenzijde van de bouwblokken.

Door supervisor Gerretsen werden verschillende architecten afkomstig van de Academie van Bouwkunst uit Arnhem aangetrokken. Het merendeel van de panden werd door plaatselijke architecten gebouwd. Alleen voor gebouwen met een bijzondere functie werden landelijk bekende architecten gevraagd.

Met het ontwerp van het wederopbouwplan koos Nijmegen een middenweg die zowel ruimte bood aan behoud en herstel als aan moderne ontwikkelingen. Of zoals een architect het tijdens de tiende verjaardag van de wederopbouw in 1954 verwoordde: 'Nijmegen heeft niet radicaal een van beide wegen gekozen doch heeft met een fijn zintuig afgetast waar restauratie verantwoord was, en waar forse ingreep geboden bleek. Met welk een liefde zijn er oude gebouwen en stadsbeelden hersteld, en met welk durf en vanzelfsprekendheid zijn nieuwe straten en pleinen geschapen en werd moderne architectuur toegepast.'

Karakterschets van het centrumplein door B. Fokkinga. Bron: Bosma K. red, Een geruisloze doorbraak

De kernkwaliteiten

In 'Kiezen voor Karakter', de rijksvisie op erfgoed en ruimte (2011), zijn drie fysieke kwaliteiten genoemd die in de kern beschrijven waarom dit wederopbouwgebied van nationale betekenis is:

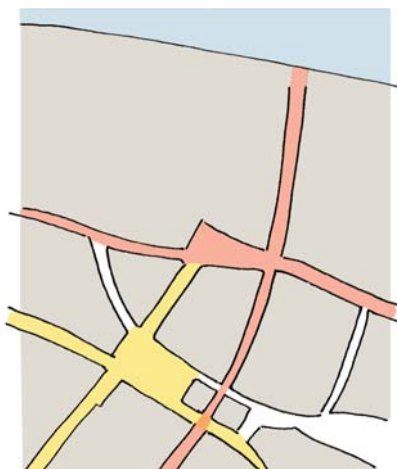
- een herstelplan met verbeterd verkeersplan;
- herstelde historische bouwwerken als identiteitsdragers;
- toegevoegde nieuwe bouwtypen in moderne stijl.

Deze kwaliteiten zijn in dit gebiedsdocument nader geduid, uitgewerkt en waar nodig aangevuld.

Wat zijn de ruimtelijke erfenissen uit het wederopbouwplan en welke kwaliteit geven ze momenteel aan de stad? Hierna volgen de vijf kernkwaliteiten die bijdragen aan de beleefbaarheid van de wederopbouw kern van Nijmegen. Meestal zijn ze nog herkenbaar, soms zijn ze vertroebeld, maar bieden ze juist bij toekomstige ingrepen aanknopingspunten.

1. Optimale bereikbaarheid

Een van de belangrijkste verdiensten van het wederopbouwplan is de goede bereikbaarheid van het centrum. Dit moderne ideaal is bereikt door het rechte trekken en verbreden van bestaande straten. De kracht van de ontwerp oplossing is de dialoog tussen nieuw en oud. Er is zowel gekozen voor behoud en herstel van de historische structuur als voor forse nieuwe ingrepen. Aan het kruis van hoofdwegen van de middeleeuwse stad is een nieuw kruis toegevoegd. Tezamen vormen ze de basis van een overzichtelijk en ruim opgezet stratenpatroon. In het centrum van beide kruisen bevindt zich een plein. De assen van het nieuwe kruis vormen de aanvoerwegen voor het publiek per auto of openbaar vervoer. De pleinen zijn de plek waar verkeersruimte en verblijfsruimte samenvloeien. Ze fungeren zowel als eindpunt van de route als verblijfsplein en hart van de stad. Het autovrij maken van grote delen van de binnenstad heeft invloed gehad op de beleving van dit ruimtelijk concept

Optimale bereikbaarheid

2. Een nieuw centrumplein met open karakter

De stedelijke ambitie van de gemeente Nijmegen heeft zich met name geuit in een forse schaal van de openbare ruimte. Brede, doorgaande straten en een uitgestrekt centrumplein zorgen voor het open stadsbeeld dat Nijmegen nog altijd karakteriseert, en dat soms – vooral na het verdwijnen van de auto uit het centrum – als te weids werd ervaren. Architect Sjoerd Soeters heeft de openbare ruimte van het plein verkleind door een nieuw bouwblok toe te voegen. Plein 44 heeft hierdoor aan levendigheid en intimiteit gewonnen, zonder dat het karakter van het plein en het open stadsbeeld verloren is gegaan.

Een nieuw centrumplein met open karakter

3. Herstelde historische bouwwerken als identiteitsdragers

Nijmegen heeft ondanks het verwoestende bombardement zijn historische karakter behouden. Dit is te danken aan de wens van gemeente en bevolking om de historische identiteit waar mogelijk te bewaren. Tijdens de wederopbouw werd zoveel mogelijk historische bebouwing gerenoveerd. Belangrijke monumenten als de Stevenskerk en het stadhuis zijn volledig gerestaureerd. Dit heeft er voor gezorgd dat de binnenstad nog een historische gelaagdheid kent. Daarnaast zorgen de historische bouwwerken voor een gevoel van herkenning en verbondenheid.

Herstelde historische bouwwerken als identiteitsdragers

4. Nieuwe, moderne typologieën

Het succes van Nijmegen als winkelstad is vooral te danken aan de komst van nieuwe, moderne winkeltypologieën. Het woonwinkelhuis is een veel voorkomend type in de binnenstad, maar ook het warenhuis, destijds een relatief nieuw bouwtype, is er te vinden. De waren- en modehuizen vormen de architectonische hoogtepunten van de binnenstad, tegen een verder vrij neutrale achtergrond. Ze manifesteren zich als losse entiteiten met een sterk karakter en kenmerken zich door een open gevelbeeld (mogelijk door een betonskeletconstructie) en zorgvuldige vormgeving, detaillering en materiaalgebruik. Voorbeelden zijn het Vroom & Dreesmann gebouw aan de Grote Markt (architect J.H. Fokker), Hema aan de Grote Markt (Elzas), modehuis Vos in de Broerstraat (G.A. Heldoorn) en modezaak Gerzon (J.A. Lelieveldt), tegenover het oude stadhuis in de Burchtstraat. Recentelijk is een hernieuwde waardering voor deze gebouwen te zien, zowel onder burgers als bestuurders. Een aantal karakteristieke gebouwen zijn daarbij weer in hun oude glorie hersteld.

Nieuwe, moderne typologieën

5. Architectonisch contrast

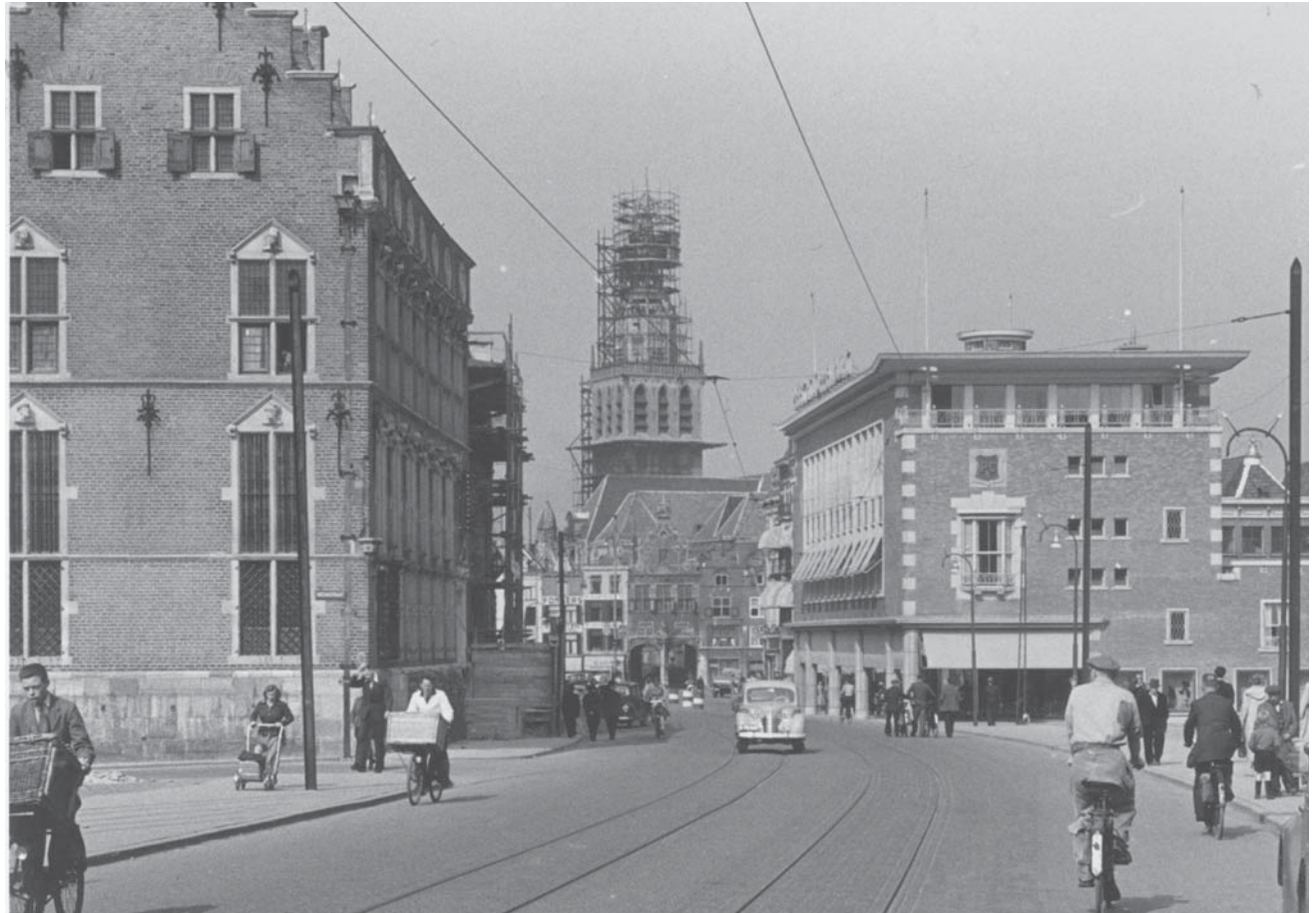
Kenmerkend voor Nijmegen is de pandsgewijze opzet van gesloten bouwblokken. Hiermee sluit de wederopbouwarchitectuur aan op de vooroorlogse bebouwingsstructuur. In kavelbreedte en materiaalkeuze wijken de wederopbouwpannen af van de vooroorlogse situatie. De keuze voor het materiaalgebruik was door supervisor Gerretsen vrij gelaten ten behoeve van 'een bonte gemeenschap die een stedelijke gemeenschap het best tot uitdrukking brengt'. Hierdoor wisselen baksteen, beton en natuursteen elkaar af in het straatbeeld, waardoor een divers beeld ontstaat. De vormgeving van de panden is overwegend sober. Uitzondering vormen de gebouwen met een bijzondere functie, die als kwalitatieve uitschieters de show stelen. De bouwstijl is zowel modern als traditioneel, maar meestal een mengvorm van beide.

Architectonisch contrast

Conclusie

De meeste uitgangspunten uit het wederopbouwplan werden gerealiseerd en bleken duurzaam, want Nijmegen is nog altijd een van de best bewaard gebleven voorbeelden van de wederopbouw. In onderstaande foto zijn de kernwaarden van de wederopbouw kern Nijmegen mooi samengevat in één beeld. Te zien is hoe ruime straten een plek boden aan de auto en de fiets, wat beantwoordde aan het moderne ideaal van een bereikbare 'city'. Aan het wederopbouwplan is te danken dat er veel historische bouwwerken zijn gerestaureerd en ingezet als identiteitsdragers van de stad (links het stadhuis, midden de Sint-Stevenstoren in de steigers). Ze staan zij aan zij met moderne winkeltypologieën zoals het warenhuis (rechts op de foto), waaraan Nijmegen nog altijd haar succes als winkelstad dankt. De gebouwen uit de wederopbouwperiode hebben een pandsgewijze opbouw en kenmerken zich door een rijk palet aan materialen.

De Burchtstraat in 1952. Bron: Regionaal Archief Nijmegen

S
H
O
E
S

JACK'S CASINO
Prijzenpot € 50.000
Vorstelijk winnen
6 weken lang MAXIMALE PRIJZEN!
23 april t/m 30 mei
Houtstraat & Winkelcentrum Duivendburg

MEDIQ
APOTHEEK

WE

H&M

H&M

1890

Bronnen: **A. Blom (red.)**, *Atlas van de Wederopbouw Nederland 1940-1965*, Rotterdam 2013. **K. Bosma (red.)**, *Een geruisloze doorbraak*, Rotterdam 1995, pp 383-392. **IUrban Fabric en Steenhuis** *stedenbouw/landschap, Wederopbouwkeren in Nederland*, Nijmegen, Schiedam 2009.

Colofon

Gebiedsdocument Nijmegen binnenstad

Samenstelling en tekst: SteenhuisMeurs

Afbeeldingen: Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit de beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tenzij anders vermeld

Tekeningen en kaartmateriaal: SteenhuisMeurs

Coverfoto: H. Peterse, gemeente Nijmegen

Ontwerp: Tegenwind grafisch ontwerp

Bij het tot stand komen van deze publicatie is zoveel mogelijk getracht toestemming te krijgen voor het beeldgebruik van de oorspronkelijk rechthebbenden of hun uitgevers. Indien een rechthebbende denkt aanspraak te kunnen maken op een beeld, dan kunt u contact opnemen met InfoDesk info@cultureelerfgoed.nl.

©Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2016

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421 | fax 033 – 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl